

Útoky předúnorové reakce na znárodnění

Jaroslav Houser

Předúnorové období našeho lidově demokratického státu bylo dobou upevnování politické moci dělnické třídy a souběžně s tím dobou hlubokých revolučních zásahů v ekonomické oblasti, které znamenaly realizaci socialistických postulátů naší národní a demokratické revoluce. Tyto zásahy se především týkaly československého průmyslu, jenž byl vyrván z rukou kapitalistů a dán do rukou pracujícího lidu. Znárodnovací proces měl dvě stránky. Nešlo jen o převod vlastnictví výrobních prostředků na lidově demokratický stát, nýbrž i o vybudování organizační struktury znárodněného průmyslu, jež by umožňovala efektivnost výroby, růst produktivity práce a v důsledku toho i soustavné zvyšování životní úrovně pracujících. Znárodnovací proces v obou těchto svých složkách probíhal nezadržitelně vpřed přes útoky předúnorové reakce, jejíž úklady byly zmařeny ve vítězném únoru roku 1948.

Prvním krokem na této cestě, jakousi předehrou znárodnění, bylo zřizování národních správ, k němuž došlo bezprostředně po osvobození, již v revolučních květnových dnech roku 1945. Národní správy představovaly velmi významný socialistický prvek národní a demokratické revoluce, protože byly průlomem do kapitalistického panství nad výrobními prostředky.

Národní správy byly dosazovány v závodech a v bankách, které patřily Němcům a Maďarům a také v továrnách a v bankách domácí zrádné buržoazie. Dosazovaly je národní výbory ve spolupráci se závodními radami, zprvu zcela revoluční cestou, vzápětí však již na novém legálním základě (dekret č. 5/1945 Sb.). Mezerovitost a mnohdy i nejasnost právní úpravy národních správ ztěžovaly značně boj komunistů za jejich důsledné provádění a umožňovaly podkopy reakční buržoazie proti této revoluční instituci.

Úkolem komunistů bylo zajistit operativní řízení a účinné vedení v podnicích, které se dostaly do národní správy.¹ Kl. Gottwald ocenil velkou pra-

¹ O tom mluvil již Košický program: „V podnicích, které budou vzaty pod národní správu dosadit schopné a iniciativní technické a obchodní vedení, které by zajistilo úspěšný provoz podniků pod všeobecným vedením státních a hospodářských orgánů.“ (Program vlády Národní fronty Čechů a Slováků z 5. 4. 1945.)

vomoc, kterou dostaly cestou národních správ závodní rady a odborové organizace, přitom však zdůrazňoval, že dělnická třída převzala velkou odpovědnost před celým národem a že musí dokázat, že závody pod novým vedením budou pracovat lépe, než pracovaly pod vedením dřívějších pánů.²

Národní správy neznamenal ještě zásah do kapitalistického vlastnictví a expropriaci kapitalistů. Jejich význam spočíval v tom, že dělnická třída jejich prostřednictvím, za pomoci národních výborů, závodních rad a odborových skupin, ovládla všechny větší závody a učila se je řídit. Velké rozšíření národních správ ocenil Kl. Gottwald, když hodnotil v červnu 1945 výsledky vlády Národní fronty.³ Koncem srpna 1945 řídily národní správy výrobu již v 9045 závodech s 923 486 zaměstnanci.⁴ To je svědectvím o velikosti průlomu do kapitalistického panství nad výrobními prostředky.

Hlavní ránu kapitalismu v naší zemi zasadila dělnická třída znárodnovacími dekrety v říjnu 1945. Situace k vytyčení požadavku znárodnění dozrála pro komunistickou stranu již v letních měsících roku 1945. Komunisté nečekali na svolání Prozatímního národního shromáždění a žádali znárodnění bank, peněžnictví, klíčového průmyslu a všech podniků s více než 500 zaměstnanci a některých důležitých závodů nad 150 zaměstnanců. Buržoazie nebyla tehdy s to postavit se otevřeně proti těmto požadavkům a proto se snažila pouze znárodnění oddálit, po případě omezit.

Spojeným tlakem komunistů ve vládě a akcí lidových mas zdola byla nakonec buržoazie přinucena ustoupit a prezident Beneš podepsal dekrety o znárodnění (č. 100, 101, 102 a 103/1945 Sb.), jež znamenaly obrovský průlom již i do vlastnických poměrů kapitalistů. Z jejich rukou bylo tehdy vyrváno 100 % báňského a horního průmyslu, 99 % energetického průmyslu, 77 % průmyslu chemického a 73 % kovoprůmyslu. Ve znárodněných průmyslových podnicích pracovalo 62 % všech zaměstnanců v průmyslu.⁵

Znárodnovací dekrety obsahovaly již celou řadu předpisů upravujících organizaci a řízení národních podniků, které byly doplněny statutem národních podniků průmyslových (vl. nař. č. 6/1946 Sb.) a statutem národních podniků potravinářských (vl. nař. č. 77/1946 Sb.), takže souběžně s převodem vlastnictví znárodněných podniků na lidově demokratický stát byly položeny základy nové organizační struktury národních podniků.

Souhrnně lze předúnorovou organizační soustavu národních podniků průmyslových označit za systém trojčlankový. Vrcholným řídicím orgánem bylo ministerstvo (průmyslu nebo výživy), druhý stupeň představovaly ústřední, na Slovensku oblastní orgány, a třetím stupněm byly samy národní podniky. U bank, jež měly též postavení národních podniků, byla situace

² Gottwald Kl., *Spisy XII*, Praha 1955, str. 63.

³ Tamtéž, str. 62.

⁴ *Dějiny KSČ*, Praha 1961, str. 482 a n.

⁵ Tamtéž, str. 494 a n.

poněkud odlišná. K jednotnému vedení společných věcí bank měla vláda zřídit na návrh ministerstva financí Ústřední správu bank. Za účelem jednotného vedení soukromého pojišťovnictví měla být zřízena Pojišťovací rada.

Vnitřní organizační struktura národních podniků zahrnovala orgány rozhodující, výkonné a dozorčí. Rozhodujícím orgánem průmyslových a potravinářských podniků bylo představenstvo v čele s ředitelem. Oprávnění zastupovat národní podnik navenek příslušelo jen řediteli, po případě jeho náměstkovi. Představenstvo jako kolegiální rozhodující orgán se při tom neosvědčilo, protože jeho existence byla v rozporu se zásadou vedení podniku jednou osobou. Představenstva přijímala kromě toho pravomoc, jež by jinak příslušela odborové organizaci a byla využívána předúnorovou reakcí k paralyzování účinného chodu podniků. Výkonným orgánem podniků byl ředitel a jeho náměstek, resp. náměstkovi. Interním dozorčím orgánem u bank byla dozorčí rada.

Řízení národních podniků průmyslových a potravinářských příslušelo ústředním (oblastním) orgánům, jež byly rovněž národními podniky a samostatnými právníckými osobami. Již 12. března 1946 bylo zřízeno 11 těchto orgánů pro jednotlivá klíčová odvětví průmyslu.

Ústřední, resp. oblastní orgány byly jakousi vzdálenou obdobou nákupních, prodejních, cenových a kontingentních kartelů z doby kapitalismu a rozvíjely vlastní podnikatelskou činnost, zejména se zabývaly obstaráváním a odbytem výrobků jim podřízených národních podniků. Kromě toho patřily do jejich pravomoci i věci zakladatelské povahy, plánování, věci organizační, finanční atd.⁶ Jejich nedostatkem v praxi byla okolnost, že dávaly přednost lokálnímu patriotismu jim svěřených podniků před hospodářskými zájmy celostátními a tuto jejich orientaci podporovala záměrně předúnorová reakce.

Vrcholným orgánem řízení bylo ministerstvo průmyslu, resp. výživy. Tyto ústřední úřady byly v předúnorovém období orgány se silnými pozůstatky buržoazních ministerstev, jak pokud šlo o kádrové složení tak i o metodu práce. Jejich aparát byl odtržen od výroby a dirigoval od zeleného stolu.⁷

Současně se znárodňovacími dekrety první etapy bylo upraveno právní postavení odborových organizací a závodních rad (dekret č. 104/1945 Sb.). Jejich činnost představovala demokratický prvek při organizační výstavbě národních podniků. Závodní a podnikové rady nepřijímaly sice odpovědnost za řízení podniků, jež byla svěřena výlučně správě podniků, nicméně však zastupitelským orgánům pracujících na závodech byla přiznána dalekosáhlá pravomoc poradní a dozorčí. Bylo tomu tak proto, že závodní za-

⁶ Špišiak J., *Generálne a oblastné riaditeľstvá*, Právny obzor, č. 7/1950.

⁷ Stuna St., *K otázke trustů a kombinátů s hlediska občanského práva*, Právnik, roč. 1955, str. 403 a n.

stupitelstva pracujících spolu s jednotnou odborovou organizací byly orgány soustřeďující a organizující tvůrčí aktivitu pracujících na závodech, která byla základním předpokladem úspěšného budování socialismu. Souběžně s tím došlo k úpravě účasti pracujících na finančních výsledcích hospodářské činnosti podniků (dekret č. 104/1945 Sb. a vl. nař. č. 216/1946 Sb.), která přes svou nedokonalost byla přece jen prvním krokem k rozvinutí zásady hmotné zainteresovanosti pracujících.⁸

Nejslabším místem tehdejší organizační úpravy národních podniků byla otázka plánování a jejich financování. Organizační základna pro plánování znárodněného průmyslu byla vytvořena již roku 1945. Ústředím plánovací služby se stala Hospodářská rada, jež byla založena v srpnu roku 1945 (dekret č. 63/1945 Sb.). Byla pomocným orgánem vlády a všechna její usnesení a opatření podléhala schválení vlády. Skládala se z hospodářských ministrů a ze zástupců vrcholných hospodářských orgánů a organizací. Svoji činnost vykonávala prostřednictvím generálního sekretariátu (vl. nař. č. 144/1945 Sb.) a jejím orgánem byl Státní úřad plánovací (vl. nař. č. 145/1945 Sb.). Mimo to používala Hospodářská rada dalších svých technických orgánů, jimiž byl Státní úřad statistický a Nejvyšší úřad cenový.

Chod znárodněného průmyslu byl již v předúnorovém období do určité míry dirigován hospodářským plánem. Byla to tehdy dvouletka (zákon č. 192/1946 Sb.), jež nebyla ještě plánem výstavby průmyslu, nýbrž jen plánem rekonstrukce válkou rozrušeného hospodářství. Charakterizovala ji primitivní plánovací technika. Předpisovala řadu výrobních úkolů, které byly navzájem sladěny soustavou bilancí materiálových a pracovních sil. Produktivita práce a financování národních podniků nebyly ještě předmětem plánování.⁹

Také organizace financování národních podniků byla na velmi nízké úrovni a její zkvalitnění předpokládalo zdolat houževnatý odpor předúnorové reakce. Znárodnovací dekrety první etapy položily tehdy určité základy finanční službě národních podniků. Byl zřízen Fond znárodněného hospodářství (dekret č. 100/1945 Sb., později vl. nař. č. 45/1946 Sb.), ježmuž byla svěřena kromě náhradové služby (výplata odškodnění bývalým majitelům znárodněných podniků) i tzv. služba finanční, tj. na jedné straně soustřeďování podnikové akumulace a na druhé straně uvolňování prostředků k financování národních podniků.¹⁰

Hybnou pákou rozvoje socialistické ekonomiky je socialistické soutěžení, jež je ukazatelem nového poměru pracujících mas ke znárodněným

⁸ Glaser E., *Riadiťské fondy*, Právní obzor, č. 6/1954.

⁹ Goldmann J., *Některé zvláštní rysy dvouletky*, Nová mysl, č. 1/1947.

¹⁰ Berák J., *Nová úprava financování národních podniků*, Právník, roč. 1952, str. 115 a n.

výrobním prostředkům. To bylo v této době v začátcích. Existovaly již dobrovolné brigády, podobné sovětským subotníkům bezprostředně po Velkém říjnu, které byly dokladem elánu pracujících a sehrály u nás značnou úlohu v době rekonstrukce válkou zničeného hospodářství. V závodech se začalo též objevovat hnutí prvních úderníků, kteří překračovali své plánované úkoly. Toto údernictví se nemohlo ještě plně rozvinout, protože mu chyběl jeden ze základních objektivních předpokladů, dokonalá výrobní technika. Počáteční živelnost akce dobrovolných brigád a údernictví přecházela postupně v organizované úsilí, řízené komunistickou stranou, jehož cílem bylo využít nadšení lidových mas a překonat nedostatek pracovních sil při rekonstrukci poválečného hospodářství.¹¹

Tento souhrnný pohled na znárodňovací proces v předúnorovém období, zejména pokud jde o novou organizační strukturu národních podniků a jejich činnost, svědčí o tom, jaké překážky musila dělnická třída, vedená komunistickou stranou, zdolávat, aby ekonomika přechodného období vyvíjela se progresivně a revolučně vpřed k socialismu. Nebyly to jen překážky ryze výrobního rázu, jakými bylo válkou rozrušené hospodářství, poměrně nízká výrobní technika, nedostatek pracovních sil a surovin atd. Velkou překážkou byla činnost předúnorové reakce, která brzdila práci vlády, vykonávala svými exponenty podkopnou činnost ve státním aparátě a prostřednictvím lidově demokratickému zřízení nepřátelských odborníků sabotovala činnost národních podniků. Znárodňovací proces byl narušován ustavičnými útoky, ať již přímými či nepřímými a zakrytými předúnorové reakce, jejichž obrazem je publicistika této doby.

Nepřímým útokem proti znárodnění bylo již samo zdůrazňování právní nejistoty, která prý v lidově demokratickém státě chybí a jež je základem „podnikatelské“ činnosti. Za nářky nad právní nejistotou následovaly v reakčním tisku již přímé útoky na znárodnění. Dekret o znárodnění prý daleko překročil Košický vládní program. Pocit nejistoty vyvolávají prý snahy po združstevnění podporované vládou. Pocit nejistoty mají prý i národní správce, kteří neví, nebudou-li kritizováni třeba z asociálnosti. Pocit nejistoty mají posléze i podnikatelé (rozuměj kapitalističtí soukromí podnikatelé) kteří neví, jak se vyvinou ceny a jejichž důvěra v měnovou reformu „není vzbuzena osobností formátu Rašínova“.¹² Tak psal např. Peroutkův „Dnešek“, jistě z duše všem kapitalistickým podnikatelům, kteří se s nedůvěrou dívali na mocný nástup dělnické třídy na cestě k socialismu.

Jiný útok reakce byl namířen proti očistě s odvoláváním se na naléhavé

¹¹ Kutta F., *Socialistické soutěžení, komunistická metoda budování socialismu*, Politická ekonomie, č. 2/1956.

¹² Hejda J., *Rok 1918—1945*, Dnešek č. 1/1946.

hospodářské zájmy státu. Dělnická třída, vedená komunistickou stranou, byla si vědoma toho, že má-li znárodněný průmysl hospodářsky prosperovat, musí se zbavit politicky nespolehlivých odborníků na vedoucích místech, zejména těch, kteří se kompromitovali kolaborantstvím za okupace. To narazilo na silný odpor v řadách reakční buržoazie. Ta argumentovala zdánlivě racionálními důvody, že prý český národ neměl nikdy dosti kvalifikovaných hospodářských odborníků, že po odsunu Němců vznikla jejich zvýšená potřeba a že proto jejich počet nelze ještě nadále snižovat očistou.¹³

V úzké souvislosti se znárodněním byl útok předúnorové reakce proti myšlence plánování. Buržoazní tisk se sice neodvážil vystoupit přímo proti plánování, za nímž stály široké masy pracujících, ale kalil aspoň vodu úvahami a náznaky, že plánované hospodářství mohlo by za určitých okolností vésti k politické „totalitě“, pod níž rozuměla buržoazie také socialistický stát, jenž byl výrazem politického panství dělnické třídy. Nechybělo častých úvah o tom, že plánování je v rozporu s demokracií (rozuměj demokracií buržoazní).¹⁴ Byly citovány s uspokojením názory reakčních anglických ekonomů, podle jejichž mínění plánování znamenalo zánik demokracie.¹⁵

Základem, z něhož vycházely všechny tyto útoky, byla úvaha, že plánované hospodářství omezuje osobní svobodu a že záleží na typu, resp. na stupni plánování, aby ty či ony svobody byly likvidovány. Reakce se při tom stavěla do pózy ochránkyně osobních svobod a byla přirozeně jen pro ty formy plánování, jež podle jejího mínění potlačovaly osobní svobody co nejméně. Takové formy plánování byly pak zcela nepostačitelé pro rozvoj socialistické ekonomiky.

Nelze přitom přejít bez povšimnutí, že za jednu z osobních svobod, které plánování omezovalo, bylo i právo na soukromé vlastnictví a podnikatelská svoboda, jak reakční publicistika zdůrazňovala. Proto při přípravě nové ústavy objevil se reakční požadavek, aby bylo přesně vymezeno omezení svobod, ke kterému dojde zavedením plánování. To by bývalo učinilo z plánování instituci ekonomicky neúčinnou a v důsledku toho kapitalistickým kruhům neškodnou.

Proti myšlence plánování bylo nejen argumentováno tím, že omezuje a vylučuje soukromou iniciativu, která je prý hybnou pákou hospodářského rozvoje, ale byly uváděny i líbivější důvody, které byly blíže spotřebiteli. Plánováním je prý omezována svoboda spotřebitele a vzniká tudíž otázka, budeme-li na tom jako konzumenti v budoucnosti lépe než v minulosti.¹⁶

¹³ Hejda J., *Rok 1918—1945*, Dnešek č. 2/1946, *Odsun Němců a naše výroba*, Dnešek č. 4/1946 a *Jak snášet bezpráví*, Dnešek č. 7/1946.

¹⁴ Slezák J., *Hospodářské plánování a demokracie*, Právník č. 9/1945.

¹⁵ Obzory č. 16 a 27/1946.

Plánování jako základní ekonomickou instituci přechodného období směřujícího k socialismu napadala reakce i tím, že dokazovala nemožnost dlouhodobého plánování. To prý je nemožné z politických důvodů. Plán do budoucnosti musí se přizpůsobovat délce života plánovaných investic. Ta však závisí na stabilitě politického lidově demokratického režimu, o níž se reakce již roku 1946 odvažovala vyslovovat pochyby. Po volbách se prý může vytvořit nová většina, která zvrátí dosavadní vládní politiku a z toho důvodu není prý radno dlouhodobě plánovat.¹⁷ Československé hospodářství není prý komunistické, nýbrž socialisticko-liberalistické a nechceme-li měnit jeho strukturu, znamená to, že značný úsek hospodářství se vůbec vymyká přímému plánování. Krom toho bylo žádáno pružné a přizpůsobivé plánování, které vyložil národně socialistický národohospodář Hejda tím, že plán má být pouze rámcový.¹⁸

Jakmile roku 1946 (zákon č. 192/1946 Sb.) zahájilo lidově demokratické Československo svoji první dvouletku, soustředil se nápor reakce na zmaření úspěšného plnění dvouletého plánu. Obnova průmyslové výroby měla ukázat, že dělnická třída umí stejně dobře, ba lépe hospodařit než kapitalističtí podnikatelé. V tom tkvěl politický význam dvouletého plánu. Toho si byla reakce i její představitelé ve vládě velmi dobře vědomi. Proto reakční buržoazie přešla k přímé sabotáži plnění plánu a snažila se všemi prostředky zdiskreditovat hospodaření národních podniků v klíčovém průmyslu. Reakce přitom využívala nedostatků plánovací techniky a statistické evidence, aby otrásla důvěrou v mechanismus plánování.¹⁹ V tisku byly přitom uveřejňovány úvahy o tom, je-li možno věřit číslům dvouletky.²⁰

Naproti těmto pokusům reakce musila komunistická strana svádět důsledný boj za konsolidaci znárodněného průmyslu. Proto musila mobilizovat masy pracujících, bez jejichž aktivní účasti nemohl být dvouletý plán splněn. Při plnění dvouletky rozpoutal se tak třídní boj, jenž definitivně rozhodl v únorových dnech roku 1948 o vítězství dělnické třídy nad buržoazií.²¹

Kromě útoků na hospodářské plánování, a to jak na jeho zásady tak i provádění, množily se útoky reakce na samo znárodnění. Bezprostředně po válce neodvážila se reakce vystoupit otevřeně proti znárodnovací akci, která byla podporována širokými vrstvami pracujících lidu. Jakmile však reakci poněkud otrnulo, snažila se zbrzdit znárodnovací proces a to v ně-

¹⁶ Doležal K., *Jak se dívat na plnění dvouletky*, Dnešek č. 30/1947.

¹⁷ Doležal K., *Nevyjasněné otázky plánování*, Dnešek č. 23/1946.

¹⁸ Hejda J., *Cesty mohou být rozličné*, Svobodné slovo z 14. 10. 1947 a *Pružnost a přizpůsobivost v plánování*, Svobodné slovo z 8. 11. 1947.

¹⁹ Doležal K., *Jak se dívat na plnění dvouletky*, Dnešek č. 30/1947.

²⁰ *Věřte číslům dvouletky*, Dnešek č. 31/1947.

²¹ Dolanský J., *Tři léta plánování v lidově demokratickém Československu*, Praha 1950, str. 1—3.

kolikerém směru. Především se snažila zúžit a omezit znárodnění a vedla úporný boj proti jeho dalšímu rozšíření, které prosazovali komunisté. Krom toho znárodnění sabotovala, a to opět různými cestami. Někdy to byl násilný výklad právních předpisů upravujících znárodnění a činnost národních podniků proti zájmům znárodněného průmyslu. Na tomto poli sloužily reakci dělnické třídě nepřátelské elementy v administrativě a v justici. Další záškodnickou a sabotážní činnost prováděla reakce přímo na závodech prostřednictvím různých specialistů buržoazního původu, kteří musili být postupně ze svých funkcí odstraňováni a nahrazováni novými odborníky vzešlými z řad dělnické třídy a oddanými myšlence socialismu. Proto útoky reakce proti očistě od kolaborantů se zdůrazňováním nedostatku hospodářských odborníků, jak shora řečeno, byly též nepřímým útokem na znárodnění.

K pokusům reakce o zbrzdění a omezení znárodněvacího procesu došlo již v létě roku 1945 na samém jeho počátku. Když na podzim roku 1945 byly vydány znárodněvací dekrety první etapy, záškodnická činnost reakce zesílila.

Reakční národohospodáři srovnávali rozsah znárodnění s Košickým vládním programem a poukazovali na okolnost, že znárodněvací průmyslových podniků šlo nad rámec tohoto programu. Prý bylo uzákoněno ukvapeně a bylo rozšiřováno pod vlivem usnesení závodních rad. Reakce přicházela s celou řadou tvrzení o tom, že „jsme si toho na sebe vzali příliš mnoho“, že „doba pro tak velikou věc, jako je znárodnění průmyslu, ještě nebyla zralá“, a že „jsme měli vyčkat, až se u nás poměry zkonsolidují“. Byly to tytéž argumenty, které se ozývaly po první světové válce, kdy buržoazní vláda za účasti reformistů tak dlouho čekala na konsolidaci poměrů, až nakonec z jejích socializačních slibů nebylo vůbec nic splněno.

Jiným argumentem bylo, „co tomu řekne cizina“. Se škodolibostí čekala reakční buržoazie, až dojde ke sporům v otázce náhrady za znárodněné podniky.²²

Reakce měla oporu v prezidentu Benešovi, jehož vlažné stanovisko ke znárodnění bylo obecně známo. Benešův záměr, aby se postupovalo po etapách, jež vyslovil při podpisu dekretů, měl přivést znárodněvací proces ke stagnaci a byl pro zpátečnickou buržoazii vítanou posilou.²³ Nechybělo ani odvolávání se na Masaryka, jehož „rozvážná a pomalá“ socializace po skončení první světové války byla ve skutečnosti torpedováním socializačního úsilí.

Reakce neopomněla ani na zlehčování výsledků znárodnění a na snižování jeho významu pro růst životní úrovně pracujících. Proto bylo malo-

²² Těsn. zpr. Prozat. N. S., sch. 26, str. 11—16.

²³ Svobodné slovo ze 17. 2. a 16. 3. 1946.

buržoazními ekonomy popíráno, že znárodnění je prvkem socialismu a na-proti tomu bylo uváděno, že znárodněním se zavádí státní kapitalismus.²⁴

Jako argument proti širokému rozsahu znárodnění bylo užíváno tvrzení, že ruský průmysl měl v době znárodnění jinou strukturu než průmysl československý a že proto nelze „napodobovat sovětský vzor“.²⁵

Velmi intenzivní byly snahy reakce zabránit znárodnění jednotlivých kapitalistických podniků nebo jejich částí. Případů tohoto druhu bylo velmi mnoho. Buržoazie využívala přitom svých spojení a osobních styků a agenty jejích snah se stávali i někteří poslanci Národního shromáždění, kteří v zájmu jednotlivých kapitalistických podniků osobně intervenovali. Rovněž se reakce snažila, aby podniky, jichž se týkal dekret o konfiskaci nepřátelského majetku, byly převedeny do soukromých rukou. Mluvčí buržoazie a maloburžoazie se vyslovovali velmi rozhodně proti tzv. afilaci malých a středních podniků k podnikům znárodněným.²⁶

Jakmile se otevřela parlamentní tribuna a sešlo se v říjnu 1945 Prozatímní národní shromáždění, docházelo k projevům exponentů reakce pro tuto dobu příznačným. Projevy slovenských demokratů v parlamentě byly přitom smělejší než projevy reakce české. Tak např. poslanec Ducháček (lidová demokracie) omezil se na pouhou poznámku, že praxe teprve ukáže, šlo-li se v otázce znárodnění příliš daleko.²⁷ Lettrich (slovenský demokrat) naproti tomu ve svém projevu zdůrazňoval, že dílo znárodnění překračuje rámec Košického vládního programu. Skrytá nedůvěra a odpor ke znárodnění vyplývá z jeho slov, že nezdaří-li se dílo znárodnění, „utrpíme nepoměrně větší ztrátu, než kdybychom byli bývali zdrženlivější a opatrnější“. Pozoruhodné je, že tento představitel slovenské demokratické strany zdůrazňoval již tehdy zcela veřejně, že jeho strana při přípravných jednáních o znárodnění žádala jako výhodnější formu „združstevnění“ podnikání, kde by majorita kapitálové účasti byla v rukou státu. (Šlo tu patrně o návrh smíšených podniků v kapitalistickém pojetí, jak později navrhoval národně socialistický ekonom Hejda.) Soukromý zájem a soukromá iniciativa musí prý zůstat zachována i ve státních podnicích. Přímou hrozbou zněla jeho slova o tom, že některé dekrety o znárodnění nemohla Slovenská národní rada přezkoumat a zaujmout k nim stanovisko. Proto si prý demokratická strana vyhradila právo učinit je předmětem nového jednání v Národní frontě a potom je uskutečnit v takovém rozsahu a v takové formě, jak to budou vyžadovat hospodářské zájmy Slovenska.²⁸

²⁴ Chudoba B., *O hospodářských možnostech společnosti*, Obzory č. 24/1947.

²⁵ F a l l Z d., *Znárodnění průmyslu, bank a pojišťoven*, Praha 1948, str. 8—10.

²⁶ Těsn. zpr. Prozat. N. S., sch. 26, str. 9 a Hejda J., *Co se stane s průmyslovými konfiskáty*, Svobodné slovo z 21. 9. 1948.

²⁷ Tamtéž, sch. 3, str. 29.

²⁸ Tamtéž, sch. 3, str. 35.

Představitel národních socialistů Drtina zdůrazňoval sice, že znárodnění je splněním jednoho ze starých požadavků strany, ale ihned vzápětí uváděl, že se mělo postupovat po etapách a po jednotlivých oborech výroby. Účinky znárodnění měly být nejdříve vyzkoušeny v některých průmyslových odvětvích. Za požadavek své strany vyhlášoval podporu soukromého podnikání.²⁹

Celkem lze říci, že první projevy představitelů reakce s parlamentní tribuny v říjnu 1945 přes různé řečnické příkrasy, které měly skutečné stanovisko spíše zastříti než objasnit, ukazují odpor buržoazie a části maloburžoazie k dílu znárodnění. Nejotevřeněji vystupovali přitom slovenští demokraté, kteří již tehdy včlenili do svých řad reakci luďáckou a agrární.

Podobným duchem byly nesešy parlamentní projevy představitelů reakce z konce roku 1945. Na jedné straně nechybělo formální ujišťování o souhlasu se znárodněním (např. projev Zenklův o tom, že kapitalismus je překonán)³⁰ a na druhé straně útoky na znárodnění (požadavek apolitičnosti odborníků atd.).³¹

Mnohem jasnější námitky proti znárodnění přednášeli tehdy opět představitelé reakce slovenské. Tak např. Fedor Hodža vyslovil se proti znárodnění naráz a v tak širokém rozsahu a proti „překročení“ Košického vládního programu.³² Z vystoupení zástupců slovenské demokratické strany je patrné, že reakce měla již tehdy v otázce znárodnění svůj strategický plán. Proti myšlence znárodnění se sice v zásadě nestavěla, snažila se však průběh znárodněvacího procesu zpomalit a jeho rozsah zúžit. Požadavkem zachování kádrů odborníků a apolitičnosti vedení národních podniků chtěla si zachovat klíčové pozice ve vedení znárodněného průmyslu a v příhodné době hodlala provést zvrát cestou kapitalizace národních podniků, jež by otevřela dveře i zahraničnímu kapitálu.³³

Na podzim roku 1946 zesílil tlak reakce v parlamentě a její náhončí stupňovali boj na ochranu „středního podnikání“. Národní socialisté se vyslovovali proti spojování malých a středních konfiskátů, které umožňovalo jejich znárodnění. Dovolávali se opět Košického vládního programu a podnikatelské svobody. Znárodnění je prý skončeno a znárodněný průmysl nelze prý zvětšovat afilací malých a středních konfiskátů.³⁴

Koncem roku 1946 vyhlásil v parlamentě skončení znárodnění sám ústřední tajemník národně socialistické strany Krajina. Jeho strana prý odmítá další rozšiřování znárodnění, ať již cestou legislativní nebo admí-

²⁹ Tamtéž, sch. 3, str. 45.

³⁰ Tamtéž, sch. 7, str. 16.

³¹ Tamtéž, sch. 6, str. 4.

³² Tamtéž, sch. 7, str. 25.

³³ Řeč posl. Víbocha, temtéž, sch. 9, str. 5.

³⁴ Řeč posl. Děda, těsn. zpr. Úst. N. S., sch. 11, str. 3 a 4.

nistrativní. Za hlavní argument sloužil tehdy národním socialistům opět požadavek právní jistoty, které mělo být použito ke zbrzdění znárodňovacího procesu.³⁵

Reakce usilovala o konzervování smíšené hospodářské soustavy. Pro její zachování se vyslovil i prezident Beneš. V novém zřízení bude prý zachováno soukromé vlastnictví, v němž soukromá iniciativa nebude bržděna. Koexistence soukromokapitalistického a znárodněného sektoru měla však být pouze formální a dočasná.³⁶ V zákulisí připravovali buržoazní ekonomové plán, jímž měl být proveden průlom do znárodněného sektoru a nakonec dosaženo jeho ovládnutí kapitálem.

Ve shora uvedeném duchu nesla se i diskuse k situační zprávě o znárodněném průmyslu, kterou přednesl v parlamentě v říjnu 1947 tehdejší ministr průmyslu Laušman. Národní socialisté a lidovci vystoupili tehdy s kritikou znárodněného průmyslu, vyslovili se proti všem tendencím směřujícím k dalšímu jeho rozšíření, srovnávali rentabilitu znárodněného průmyslu se soukromokapitalistickým a vyslovovali se pro „rámcové“ plánování.³⁷

Snahy reakce umožnit v budoucnu omezení a zúžení již provedeného znárodnění se projevily velmi jasně při přípravě nové ústavy. Vedení národně socialistické, lidovecké a demokratické strany slovenské přišlo s požadavkem, aby ústava umožnila jak rozšíření znárodnění, tak i jeho omezení (a o to reakci právě šlo). Sociální demokracie po brněnském sjezdu zakolísala a zaujala střední stanovisko mezi požadavkem reakce a komunistů, kteří žádali, aby ústava zajistila, že znárodnění nebude již napříště omezováno.³⁸

Kromě snah omezit a zbrzdit znárodňovací proces usilovala reakční buržoazie, o zdiskreditování národních podniků kritikou, často velmi tendenční. Znárodněnému průmyslu byla vytýkána nerentabilita a nedostatky organizační. Přitom pasivita národních podniků byla záměrně zveličována. Při srovnávání rentability soukromokapitalistického průmyslu s průmyslem znárodněným bylo používáno zkreslených statistik a byla záměrně opomíjena specifická situace národních podniků, ve které se ocitly po skončení války.³⁹

Reakční kritika byla proto tendenční. Kritický postoj k nedostatkům znárodněného průmyslu měli ovšem i komunisté, kteří vytrvale usilovali o zvýšení efektivnosti znárodněného sektoru. Svědčí o tom četné projevy

³⁵ Těsn. zpr. Úst. N. S., sch. 25, str. 30.

³⁶ Hejda J., *Průmyslová politika*, Svobodné slovo z 8. 6. 1947.

³⁷ Řeč národně socialistického posl. Nedomy, těsn. zpr. Úst. N. S., sch. 80, str. 9—15 a lidoveckého posl. Janáčka, tamtéž, str. 15—22.

³⁸ Dnešek, č. 43/1948.

³⁹ Těsn. zpr. Úst. N. S., sch. 80, str. 9—22.

Kl. Gottwalda z této doby a požadavky vládního Budovatelského programu,⁴⁰ jakož i usnesení VIII. sjezdu KSČ roku 1946.⁴¹ Srovnání činnosti soukromokapitalistického a znárodněného průmyslu provedl roku 1948 i A. Zápotocký. Řekl tehdy: „Slibovali jsme si od soukromé výroby a soukromokapitalistického podnikání, že bude svou pružností a schopností konkurence nejlepší obranou proti nebezpečí zbyrokratizování znárodněné výroby. A že to nebezpečí zbyrokratizování znárodněné výroby bylo a že ještě existuje, to si nijak nezapíráme a nesmíme to nikdy pustit ze zřetele. Musíme a budeme proti tomuto nebezpečí ještě velmi mnoho bojovat. Ukázalo se však, že bychom byli blázny, kdybychom v tomto boji proti nebezpečí zbyrokratizování znárodněné výroby spoléhali na pomoc soukromokapitalistických podnikatelů. Tak jako nám soukromé podnikání nesnížilo ceny, tak také nebude čelit a bránit zbyrokratizování znárodněné výroby.“⁴² To byla konstruktivní kritika, která se ve svém cíli diametrálně rozcházela s podkopy buržoazní reakce.

Předúnorová reakce bojovala proti národním podnikům i legendou o hospodářské prosperitě předmnichovské buržoazní republiky. Ta byla stavěna poválečným poměrům za vzor. Buržoazní republika měla prý aktivní obchodní a platební bilanci a vystačila s jedenácti ministry. Nebylo prý tehdy ještě řady hospodářských ministerstev, Státní hospodářské rady, plánovacího úřadu atd.⁴³ Za vzor národním podnikům byly stavěny Bafovy podniky.⁴⁴ Při těchto nekritických chvalozpěvech na kapitalistickou výrobu předmnichovské republiky byla zamlčována řada okolností. Jednou z nich bylo okrádání finančního eráru kapitalistickými podniky při dodávkách válečného materiálu a hromadné daňové defraudace, k nimž u kapitalistických podniků hromadně docházelo a jimiž si tyto podniky zvyšovaly zisky. Revize, které provedlo v předúnorovém období ministerstvo průmyslu, přinesly na světlo řadu otřesných faktů o úpadkovosti kapitalistického výrobního systému a o nemorálnosti kapitánů kapitalistické industrie.⁴⁵

Dokumentem objasňujícím těžký zápas, který musily svádět národní podniky proti přívalu reakční kritiky v předúnorovém období, je řeč ministra V. Kopeckého v informačním výboru Ústavodárného národního

⁴⁰ Budovatelský program třetí vlády Národní fronty Čechů a Slováků z 8. 8. 1946 a Gottwald Kl., *Spisy XIII*, Praha 1957, str. 108.

⁴¹ Protokol VIII. sjezdu KSČ z r. 1946, str. 71.

⁴² Z řeči A. Zápotockého z 28. 4. 1948, těsn. zpr. Úst. N. S., sch. 108, str. 17 a 18.

⁴³ Hejda J., *Rok 1918—1945*, Dnešek, č. 2/1946.

⁴⁴ Dnešek, č. 33, 35 a 37/1947.

⁴⁵ Tak např. bylo zjištěno při revizi fy Walter v Jinonicích u Prahy, že při dodávkách leteckých motorů státu v letech 1937—1939 bylo defraudováno 48 mil. Kč a kromě toho došlo k rozsáhlým daňovým defraudacím. (Těsn. zpr. Proz. N. S., sch. 23, str. 9 a 10.)

shromáždění, pronesená 6. listopadu 1947.⁴⁶ Šlo o odražení útoků namířených proti znárodněnému filmu, jenž upoutával pozornost reakce, zejména proto, že jako významný propagační prostředek ovlivňující široké masy pracujících se dostal z rukou soukromokapitalistických podnikatelů do rukou dělnické třídy. Útok reakce vrcholil tehdy tím, že v Ústavodárném národním shromáždění byl podán reakční návrh (Hřebíka a spol.), torpedující dílo znárodnění podle dekretu z roku 1945 (č. 50/1945 Sb.) tím, že měly být vytvořeny samostatné národní podniky a tak odstraněna jednotná správa a vedení znárodněného filmu.

V. Kopecký tehdy ukázal, jak nepravdivé a tendenční byly všechny pověsti, šířené reakcí o poměrech v znárodněném filmu, jež nabyly mnohdy povahy přímo fantastických výmyslů o strašlivých nepořádcích ve filmu, o nekontrolovaném hospodaření veřejnými penězi, o nákladnosti státní filmové správy apod.

V. Kopecký odkázal tehdy na zprávu úsporné a kontrolní parlamentní komise, jejíž nekomunističtí zástupci provedli zevrubnou inspekci znárodněného filmu, a ačkoliv přišli s úmyslem provádět tvrdou kritiku, byli nakonec nuceni po shlédnutí činnosti filmového hospodářství vydat dobrozdání příznivé. Tím byla odhalena tendenčnost kritiky představitelů předúnorové reakce, jež se neopírala o pravdivá fakta. V této době dosáhl totiž znárodněný film již značných úspěchů na mezinárodním fóru. Filmové hospodářství se roku 1947 stabilizovalo a vykazovalo přebytky.

Nebezpečné byly záměry předúnorové reakce způsobit rozkol mezi znárodněnými podniky a lidově demokratickým státem. Šlo o propagaci koncepce, která byla v rozporu se základním ekonomickým zákonem socialistické ekonomiky, tj. požadavkem cílevědomého a proporcionálního rozvoje hospodářství, jehož výrazem byl celostátní hospodářský plán.

Již znárodněvací dekrety první etapy (č. 100 a 101/1945 Sb.) řešily nejen vlastní otázky znárodnění, tj. přechod znárodněného majetku do rukou státu, nýbrž i druhou stránku znárodněvacího procesu, tj. vytváření ze znárodněných podniků nových hospodářských jednotek-národních podniků a jejich organizační výstavbu. V buržoazní republice mělo státní podnikání jednak formu státních podniků, které hospodařily na vrub státu (zákon č. 404/1922 Sb.), byly zcela závislé na rozpočtu a neměly právní samostatnosti (nebyly právníckými osobami) a jednak podobu akciových společností, kde stát byl jen silným akcionářem.

Znárodněvací dekrety vytvořily na podkladě zkušeností Sovětského svazu typ státního podnikání, buržoaznímu státu neznámý, národní podniky. Šlo o to těmto novým podnikatelským útvarům poskytnout značnou operativní volnost se zřetelem na efektivnost socialistického hospodářství

⁴⁶ K o p e c k ý V., *O znárodněném filmu mluví fakta*, Praha 1947.

a na druhé straně začlenit a koordinovat činnost národních podniků s ekonomickými cíli, jež vyjadřoval státní hospodářský plán.

Výrazem těchto snah byla některá ustanovení znárodnovacích dekretů. Tak např. národní podnik se stával knihovním vlastníkem majetku znárodněného podniku (§ 17 dekretu č. 100/1945 Sb. a § 14 dekretu č. 101/1945 Sb.). Národní podniky měly postavení právnických osob, vztahovalo se na ně ustanovení o obchodních plného práva a z hlediska daňového předpisů o podnicích veřejně účtujících (§ 13 dekretu č. 100/1945 Sb. a § 10 dekretu č. 101/1945 Sb.), čímž byla vyjadřováno sepětí národních podniků se státem a jeho hospodářským plánem.

Předúnorová reakce využívala předpisů znárodnovacích dekretů vyjadřujících operativní samostatnost národních podniků k tomu, aby dokazovala, že národní podniky se staly plnoprávními vlastníky majetku do nich začleněného i vůči státu. Prý národní podniky patří státu asi tak, jako kdyby stát měl všechny podíly kapitálové společnosti. Šlo o to postavit touto koncepcí národní podniky zájmově proti státu. Operativní volnost, jak ji reakce propagovala, měla národní podniky vyloučit z koordinační hospodářské činnosti socialistického státu. Přitom byla záměrně přehlížena ustanovení znárodnovacích dekretů, jež zajišťovala státu vůči národním podnikům dozorčí postavení a určovala zvláštní orgány k řízení hospodářské činnosti národních podniků a rovněž ustanovení statutů, jež umožňovala státu disponovat majetkem národních podniků. Krom toho předpisy dekretů o vedení národních podniků podle zásad obchodního podnikání (§ 18 dekretu č. 100/1945 Sb. a § 15 dekretu č. 101/1945 Sb.) byly chápány a vykládány jako by šlo o rentabilitu v kapitalistickém smyslu.

To byl nebezpečný útok reakce proti základním socialistickým prvkům květnové revoluce. Reakce se snažila posílit a využít lokálního patriotismu jednotlivých závodů, jenž vyplýval z buržoazní koncepce znárodnění. Psalo se přitom o silném centralismu,⁴⁷ ačkoliv prosazení autority centrálního plánu se bez určitého stupně centralizace neobešlo. Zdůrazňovalo se, že těžiště podnikání musí být v podnicích a vyzvedal se požadavek svobody podniků v rámci hospodářské decentralizace.⁴⁸ Za tím účelem byla věnována značná pozornost anglické ekonomické literatuře, která při tzv. veřejnoprávním podnikání v Anglii vychvalovala výhody autonomie korporací a jejich nezávislost na ústředních úřadech.⁴⁹

Útok proti organizační struktuře národních podniků vrcholil plánem na jejich přeměnu v podniky akciové. Národně socialistický ekonom Jiří Hejda vzal za základ svého návrhu ve Spojených státech známý druh akcií bez hlasovacího práva (preferred non voting shares), které poněkud při-

⁴⁷ Hejda J., *Generální ředitelství znárodněných podniků*, Dnešek č. 16/1946, a n.

⁴⁸ Obzory, č. 15, 23 a 24/1946.

⁴⁹ Obzory č. 6/1947.

způsobil tehdejšími poměry znárodněného průmyslu. Stát reprezentovaný generálním ředitelstvím měl mít zajištěnu sice majoritu 51 % akciového kapitálu, ale 49 % akcií mělo být dáno ve formě akcií bez hlasovacího práva na trh.⁵⁰ Tím mělo být umožněno pronikání kapitálu, i zahraničního, do znárodněného průmyslu. Je jisté, že Hejdův plán byl pro reakci jen výchozí platformou a kdyby byl býval realizován, došlo by k dalšímu náporu směřujícímu přímo ke kořenům znárodnění.

Plány reakce zmařilo vystoupení dělnické třídy v únorových dnech roku 1948. Rozhodující politický boj, jejž tehdy s reakcí vítězně svedla dělnická třída, odrazil se v oblasti ekonomické zejména tím, že byly zmařeny všechny plány reakce na zúžení a zbrzdění znárodněvacího procesu a na transformaci již existujících národních podniků. Strategický plán, jenž měl přivést znárodnění ke stagnaci a ve vhodném okamžiku zvrátit vývoj, byl zmařen. Otevřela se cesta dalšího rozvoje a rozšíření znárodněvacího procesu (znárodnění druhé etapy) a souběžně s tím i zesilování socialistického charakteru národních podniků. Ty obstály při těžké zkoušce politické a hospodářské a staly se v dalším období opěrným pilířem budování socialismu v naší zemi.

Die Angriffe der Reaktion im Vorfebruar auf die Nationalisierung

Jaroslav Houser

(Zusammenfassung)

Die Periode der volksdemokratischen Tschechoslowakei vor dem Februar 1948 war eine Zeit der Festigung der politischen Macht der Arbeiterklasse und zugleich von tiefen revolutionären Eingriffen im ökonomischen Bereich, welche die Verwirklichung der sozialistischen Forderungen der volksdemokratischen Revolution bedeuteten. Der Nationalisierungsprozess hatte zwei Seiten. Es handelte sich nicht nur um die Übertragung des Eigentums an Produktionsmitteln auf den volksdemokratischen Staat, sondern auch um die Schaffung der organisatorischen Struktur der nationalisierten Industrie, welche die Effektivität der Produktion, das Wachsen der Arbeitsproduktivität und infolge dessen die systematische Hebung des Lebensniveaus der Werktätigen zu ermöglichen hatte. Die Nationalisierung verlief in beiden diesen ihren Bestandteilen unaufhaltsam, unbeachtet der Angriffe der Vorfebruar Reaktion.

Die Reaktion nützte die damalige Lage der nationalisierten Industrie, ihre unbefriedigende organisatorische Struktur und ihren primitiven Stand in bezug auf Planung und Finanzierung aus. Auch der sozialistische Wettbewerb, ein Hebel der sozialistischen Ökonomik, steckte damals noch in den Anfängen.

⁵⁰ Hejda J., *Národní podniky jako akciové společnosti*, Svobodné slovo z 9. 11. 1946.

Die Angriffe der Reaktion auf die Nationalisierung verliefen in mehreren Richtungen und es gab neben unmittelbaren auch mittelbare Angriffe.

Ein mittelbarer Angriff war das Hervorheben der Rechtssicherheit, die es angeblich im volksdemokratischen Staat nicht gebe, doch sei gerade sie die Grundlage jeder Unternehmertätigkeit. Ein anderer Angriff war gegen die Säuberungsaktionen gerichtet unter Berufung auf die dringende Unentbehrlichkeit der Fachleute. In engem Zusammenhang mit der Nationalisierung waren Attacken auf die Planung. Die bürgerliche Presse traute sich zwar nicht gegen die Idee der Planung direkt aufzutreten, doch druckte sie in der Presse mit Befriedigung die Stimmen von reaktionären Ökonomen ab, daß die Planung den Untergang der Demokratie bedeute.

Das hauptsächlichste Bestreben der Reaktion war es den Prozess der Nationalisierung zu hemmen und das in mehreren Richtungen. Vor allem handelte es sich ihr darum, die Nationalisierung einzuengen und zu begrenzen und darum führte sie einen verbißenen Kampf gegen die weitere Ausbreitung der Nationalisierung, welche die Kommunisten durchzusetzen suchten. Davon zeugen die Erklärungen der Repräsentanten der Reaktion in Parlament und die von den Kommunisten an ihnen geübte Kritik.

Die Angriffe auf die organisatorische Struktur der volkseigenen Betriebe gipfelte in dem Plan zu ihrer Umformung in Aktiengesellschaften. Der nationalsozialistische Ökonom JIM Hejda nahm als Grundlage seines Antrags eine in den Vereinigten Staaten von Amerika bekannte Gattung von Aktien ohne Stimmrecht, welche er gewissermaßen den damaligen Verhältnissen der nationalisierten Industrie anpaßte.

Die Pläne der Reaktion wurden durch das Auftreten der Arbeiterklasse im Februar 1948 vereitelt.